Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 343.14

Марочкін Олексій Іванович
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
Marochkin Oleksii
PhD in Law, Senior Researcher
Department of Research Problems of Criminal Procedure and Judicial System
Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
ORCID: 0000-0002-0397-5036

ПОНЯТТЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ, ЇХ ВИДИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ
THE CONCEPT OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS, ITS TYPES AND CLASSIFICATION

Анотація. *Вступ. Цифровізація кримінального судочинства зумовлює пошук оптимальних шляхів використання електронних доказів у кримінальному провадженні. При цьому використання електронних доказів має свої особливості, обумовлені специфікою середовища існування інформації. У свою чергу недосконаліть законодавчого врегулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні має наслідком відсутність єдиного підходу щодо їх збирання (отримання), перевірки та оцінки. Так, актуальними є питання щодо вимог до електронних доказів (передусім їх допустимості, належності та достовірності), а також оцінки під час прийняття кримінальних*

процесуальних рішень. Зазначене зумовлює з'ясування поняття електронних доказів, їх видів та класифікації.

Мета – дослідити правове регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні, поняття електронних доказів, ознаки (критерії) цифрових доказів, місце електронних доказів у системі процесуальних джерел доказів. Охарактеризувати види електронних доказів, надати класифікацію електронних доказів.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; 2) рішення Європейського суду з прав людини; 3) законодавство України; 4) іноземна та національна література, в якій висвітлюються питання використання електронних доказів у кримінальному провадженні; 5) судова практика. У процесі здійснення дослідження було використано наступні наукові методи: діалектичний, історико-правовий, статистичний, системно-структурний, метод узагальнення. Звернення до історико-правового методу забезпечило дослідження ґенези нормативного регулювання електронних доказів у законодавстві України. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити аналіз різних галузей законодавства України та міжнародного досвіду використання електронних доказів. Статистичний метод використано у процесі дослідження судової практики, її узагальнення. Метод узагальнення став у нагоді під час зведення одиничних фактів у єдине ціле, формулювання висновків.

Результати. На підставі проведеного дослідження проаналізовано правове регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні, визначено поняття електронних доказів, сформульовано ознаки (критерії) цифрових доказів, з'ясовано місце електронних доказів у системі процесуальних джерел доказів. Надано характеристику окремим видам електронних доказів та запропоновано класифікацію електронних доказів.

Перспективи. В подальших наукових дослідженнях пропонується проаналізувати властивості електронних доказів у кримінальному провадженні, визначити як загальні властивості електронних доказів, притаманні також іншим джерелам доказів, так і особливості вимог, що пред'являються саме до електронних доказів, зумовлені особливостями середовища існування цифрової інформації.

Ключові слова: *електронні докази, кримінальне провадження, кримінальне процесуальне доказування, цифровізація кримінального провадження, властивості доказів.*

Summary. *Introduction. The digitalization of criminal justice leads to the search for optimal ways to use electronic evidence in criminal proceedings. At the same time, the use of electronic evidence has its own characteristics due to the specifics of the information environment. In turn, the imperfection of legislative regulation of the use of electronic evidence in criminal proceedings results in the lack of a unified approach to its collection (receipt), verification and evaluation. Thus, the issues related to the requirements for electronic evidence (primarily their admissibility, propriety and reliability), as well as assessments when making criminal procedural decisions, are relevant. This leads to clarification of the concept of electronic evidence, its types and classification.*

The goal is to study the legal regulation of the use of electronic evidence in criminal proceedings, the concept of electronic evidence, the features (criteria) of digital evidence, the place of electronic evidence in the system of procedural sources of evidence. To characterize the types of electronic evidence, to provide a classification of electronic evidence.

Materials and methods. The materials of the study include: 1) European Convention on Human Rights; 2) the decisions of the European Court of Human Rights; 3) legislation of Ukraine; 4) foreign and national literature, which covers the use of electronic evidence in criminal proceedings; 5) judicial practice. In the

process of carrying out the research, the following scientific methods were used: dialectical, historical and legal, statistical, system-structural, method of generalization. The appeal to the historical and legal method provided a study of the genesis of the normative regulation of electronic evidence in the legislation of Ukraine. The comparative legal method allowed to analyze various branches of Ukrainian legislation and international experience in the use of electronic evidence. The statistical method is used in the process of studying judicial practice, its generalization. The method of generalization was useful in bringing single facts into a single whole, formulating conclusions.

Results. On the basis of the study, the legal regulation of the use of electronic evidence in criminal proceedings is analyzed, the concept of electronic evidence is defined, the signs (criteria) of digital evidence are formulated, and the place of electronic evidence in the system of procedural sources of evidence is clarified. Characteristics of certain types of electronic evidence are provided and a classification of electronic evidence is proposed.

Prospects. In further scientific research, it is proposed to analyze the properties of electronic evidence in criminal proceedings, to determine both the general properties of electronic evidence, which are also inherent in other sources of evidence, and the features of the requirements for electronic evidence, due to the features of the environment of digital information.

Key words: *electronic evidence, criminal proceedings, criminal procedural evidence, digitalization of criminal proceedings, properties of evidence.*

Постановка проблеми. Невпинний технічний прогрес зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів адаптації законодавства до сучасних реалій. Такі тенденції безпосередньо стосуються сфери кримінального судочинства, у якій цифровізація проявляється у різних аспектах. Одним із них є використання електронних доказів у кримінальному провадженні. При цьому запровадження цієї категорії у

кримінальний процес ускладнюється відсутністю належного нормативного регулювання, неодноманітністю поглядів науковців щодо цього питання, а також постійним удосконаленням технічних засобів зберігання і передання інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам використання електронних доказів у кримінальному провадженні присвячено чимало наукових публікацій, зокрема, таких учених: Д.О. Алєксєєва-Процюк, О.М. Брисковська [1], Н.В. Глинська, Д.І. Клепка [2], А.В. Столітній, І.Г. Каланча [3], А.В. Коваленко [4], О.П. Метелев [5], А.В. Скрипник [6] та ін. Втім у наукових працях зазначених та інших учених немає єдності щодо визначення поняття, видів та класифікації електронних доказів, що зумовлює подальші дослідження у цій сфері.

Метою статті є дослідження правового регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні, поняття електронних доказів, ознак (критеріїв) цифрових доказів, місця електронних доказів у системі процесуальних джерел доказів, а також надання характеристики видів електронних доказів та класифікації електронних доказів.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; 2) рішення Європейського суду з прав людини; 3) законодавство України; 4) іноземна та національна література, в якій висвітлюються питання використання електронних доказів у кримінальному провадженні; 5) судова практика.

У процесі здійснення дослідження було використано наступні наукові методи: діалектичний, історико-правовий, статистичний, системно-структурний, метод узагальнення.

Звернення до історико-правового методу забезпечило дослідження ґенези нормативного регулювання електронних доказів у законодавстві України. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити аналіз різних галузей законодавства України та міжнародного досвіду використання

електронних доказів. Статистичний метод використано у процесі дослідження судової практики, її узагальнення. Метод узагальнення став у нагоді під час зведення одиничних фактів у єдине ціле, формулювання висновків.

Виклад основного матеріалу. Хоча необхідність законодавчого врегулювання питання використання електронних доказів у судочинстві з'явилася раніше, їх ґрунтовна правова регламентація традиційно пов'язується із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII.

Так, у Господарському процесуальному кодексі України (ст.ст. 96 та 97), Цивільному процесуальному кодексі України (ст.ст. 100 та 101) та Кодексі адміністративного судочинства України (ст.ст. 99 та 100) з'явилося поняття електронних доказів, вимоги до них та особливості використання у судочинстві відповідної юрисдикції.

Щодо правового регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні.

Вченими наголошується на тому, що на сьогодні ні правове регулювання, ні ступінь наукової розробленості проблем, пов'язаних з електронними доказами в кримінальному процесі, не відповідають вимогам практики. Як зазначають Н.В. Глинська та Д.І. Клепка, КПК України на сьогодні виявився не адаптованим до світової цифрової революції [2, с. 51].

Принагідно слід звернути увагу на те, що свого часу у Звіті щодо України про чинне законодавство і проекти законів, що доповнюють різні питання, пов'язані з кіберзлочинністю та електронними доказами, та вносять зміни до них, зазначалося, що для того, щоб імплементувати статті Конвенції про кіберзлочинність, варто було б визначити таке явище як електронні докази. Зокрема, до КПК України пропонувалося запровадження

спеціальної дефініції поняття електронних доказів або внесення таких змін до загального визначення доказу, які б дозволили з належною точністю та передбачуваністю стверджувати, що сфера застосування нового визначення охоплює доказ в електронній формі [7].

У Звіті констатовано відсутність визначення електронних доказів у КПК України та наявність традиційного загального поняття доказу. При цьому зазначається, що оскільки ст. 84 КПК України надає вичерпний перелік процесуальних джерел доказів, її важко трактувати інакше [7].

Далі у Звіті зазначається про те, що хоча інколи загальні правила щодо доказів можуть охоплювати та використовувати інформацію, що зберігається в електронній формі, наявне у КПК України трактування не є цілковито задовільним рішенням. Незважаючи на те, що існує враження, що відповідно до ч. 2 ст. 99 КПК України є можливість використовувати електронну інформацію як доказ за умови її зберігання на носієві інформації, не всі типи електронних доказів можна вважати «документами» [7].

У підсумку Звіт містить рекомендації, відповідно до яких наявність конкретних критеріїв щодо визначення електронних доказів може й не бути абсолютною необхідністю, проте є дуже цінною. По-перше, запровадження такої дефініції значно спростило б процес розробки конкретних процесуальних заходів. Це особливо важливо, оскільки інші правила КПК України, пов'язані з доказами, не відповідають концепції електронних доказів, адже всі наявні процесуальні заходи покликаються на доказ як на фізичний або матеріальний об'єкт. По-друге, запровадження поняття «електронних доказів» збільшить правову визначеність та передбачуваність закону [7].

Втім, як відомо, до КПК України у той час відповідних змін внесено не було, що викликало численні дискусії науковців та практиків щодо ролі і місця електронних доказів у кримінальному провадженні. Основними

питаннями, які обговорюються є питання щодо визначення термінології, яку слід використовувати (що має важливе значення з огляду на змістовне наповнення відповідних категорій), а також місця електронних доказів у системі процесуальних джерел доказів та їх властивостей.

Слід зазначити, що дослідження електронних доказів у кримінальному провадженні та суміжних категорій було предметом наукового інтересу представників як кримінальної процесуальної, так і криміналістичної науки. Водночас, слід звернути увагу на те, що основні наукові розвідки пов'язані із пошуком найбільш оптимального терміну для позначення середовища існування інформації.

Як було зазначено, серед науковців не склалося єдиного погляду щодо досліджуваної категорії, що проявляється вже на етапі власне назви цього терміну. Тож, перед тим, як розпочати дослідження поняття електронних доказів, варто з'ясувати особливості відповідної термінології.

Так, у науковій літературі можна зустріти велику кількість термінів, що використовуються для позначення аналізованого та суміжних явищ [6, с. 72-73], з-поміж яких виділяються «електронні» та «цифрові» докази як такі, що застосовуються найчастіше.

Зокрема, О.В. Сіренко та О.Г. Козицька більш доцільним у кримінальному провадженні вважають використовувати термін «електронні докази» [8, с. 210; 9, с. 419].

Г.К. Авдєєва звертає увагу на те, що терміни «електронні» та «цифрові» мають відмінності. Термін «цифровий доказ» є більш точним для інформації, яка існує у вигляді бінарного (двійкового) коду, а термін «електронний доказ» більше підходить для електронних пристроїв, до складу яких входять електронні компоненти (радіодеталі) [10, с. 370-371]. Так само наголошує на коректності з технічного боку використання категорії «цифрові докази» В.М. Фігурський [11, с. 98].

А.В. Коваленко до закріплення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві легальних визначень досліджуваних понять вважає за доцільне використовувати термін «електронні (цифрові) сліди (докази)» [4, с. 233]. В той же час науковець вважає категорії «електронний» та «цифровий» по відношенню до слідів і доказів рівнозначними та такими, що несуть однакове смислове навантаження [4, с. 229].

Разом із цим, досліджуючи категорії «електронний слід» та «електронний доказ», а також «цифровий слід» та цифровий доказ» та інші суміжні категорії, А.В. Коваленко доходить висновку, що жоден з цих підходів не є оптимальним з технічної точки зору через появу нових засобів передавання інформації [4, с. 229].

Щодо іншої суміжної категорії, як зазначає О.П. Метелев, оскільки наприкінці XX ст. йшлося тільки про інформацію, яка була створена за допомогою апаратних і програмних засобів комп'ютерної техніки, то вона отримала назву «комп'ютерні докази». Проте термін «комп'ютерні докази» доволі швидко став частиною більш широкого поняття – «цифрові докази», що обумовлено розробленням новітніх технічних засобів, які не могли бути віднесеними до комп'ютерів [5, с. 79-80].

При цьому слід зазначити, що у судовій практиці Верховного Суду переважно використовується термін «електронні докази», хоча останнім часом можна зустріти словосполучення «електронні (цифрові) докази».

Визнаючи право на існування всіх зазначених підходів до визначення досліджуваної категорії, найбільш доречним вважаємо обрати саме термін «електронні докази» з огляду на законодавче закріплення саме цього терміну в процесуальних кодексах, а також наявність сталої судової практики застосування саме цієї категорії для позначення досліджуваних явищ. Такий підхід є необхідним для забезпечення уніфікованого вживання термінів, що, зрештою, має забезпечити правову визначеність як складову верховенства права.

Поняття електронних доказів.

Так, Д.О. Алєксєєва-Процюк та О.М. Брисковська визначають електронні докази як фактичні дані, які зберігаються в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах та які після обробки спеціальними технічними засобами та програмним забезпеченням стають доступними для сприйняття людиною [1, с. 250].

А.В. Столітній та І.Г. Каланча вказують, що електронні докази – це інформація, що зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв, в електронних пристроях чи електронних інформаційних системах та відповідає вимогам ст. 84 КПК України [3, с. 182].

Слід звернути увагу на те, що актуальність досліджуваного питання зумовила прийняття Комітетом міністрів Ради Європи Керівних принципів щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних справах. У цьому документі «електронні докази» визначено як будь-які докази, що містяться, або виробляються будь-яким пристроєм, функціонування якого залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються або передаються через комп'ютерну систему або мережу [12].

Інші дослідники використовують для позначення аналізованої категорії термін «цифрові докази». Так, О.П. Метелев під ними розуміє фактичні дані, отримані зі штучно створеного середовища та представлені у цифровій (дискретній) формі, зафіксовані на будь-якому типі електронних носіїв і які стають доступними для сприйняття людиною за допомогою комп'ютерного обладнання, які вилучені, зафіксовані, досліджені та збережені відповідно до формалізованих процесуальних вимог, встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають доказове значення для кримінального провадження [5, с. 82].

Ґрунтовне дослідження використання цифрової інформації у кримінальному процесуальному доказуванні проведене А.В. Скрипником.

Зокрема, науковець пропонує цифровий доказ розглядати як: а) цифрову інформацію, почерпнуту шляхом відтворення з використанням технічних засобів змісту файлу, збережуваного на носії цифрових даних (теоретичне визначення); б) цифрову інформацію, отриману в передбаченому КПК України порядку, на підставі якої дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (нормативне визначення) [6, с. 102].

Автори посібника «Кіберзлочинність та електронні докази» визначають цифрові докази як фактичні дані, що представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія та після обробки ЕОМ стають доступними для сприйняття людиною [13, с. 133].

Г.К. Авдєєва акцентує увагу на тому, що цифровими доказами слід вважати фактичні дані, які представлені у вигляді бінарного (двійкового) коду та містять інформацію, що має значення для об'єктивного вирішення справи [10, с. 371].

Н.В. Глинська та Д.І. Клепка пропонують використовувати термін «цифрові (електронні) докази», під яким у спрощеному (практичному) вигляді розуміють будь-яку інформацію, яка зберігається або передається у цифровій формі та має значення для кримінального провадження [2, с. 49].

Нарешті В.М. Фігурський досліджувану категорію пропонує розглядати як докази в електронній формі, під якими розуміє інформацію, створену, оброблену, збережену або передану за допомогою аналогових чи цифрових сигналів, що має значення для кримінального провадження [11, с. 99].

Також, як вже зазначалося, електронні докази є міждисциплінарним феноменом, у зв'язку із чим варто звернути увагу на його криміналістичний вимір. Так, для криміналістичного пізнання обставин кримінального правопорушення загальновживаним є категорія «слід злочину», під яким

розуміються певні зміни у навколишньому середовищі, відображення злочинних дій, окремих елементів злочинного акту [14, с. 750]. Тож, під електронними (цифровими) слідами кримінального правопорушення пропонується розуміти комп'ютерні дані, що утворилися або зазнали змін у запам'ятовувальних пристроях електронно-обчислювальної техніки внаслідок дій користувачів, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення [4, с. 230].

Як можна побачити, у наведених дефініціях формулюються наукові позиції щодо шляхів визначення у словесних категоріях середовища існування інформації, яку за певних умов можна використати у доказуванні. В іншому йдеться про ознаки, характерні для всіх інших джерел доказів.

Тож, узагальнюючи наведені та інші визначення, можна дійти висновку, що для позначення досліджуваної категорії слід враховувати, що йдеться про: фактичні дані (інформацію); отримані у передбаченому КПК України порядку; які існують у електронній (цифровій) формі; зафіксовані на електронних (цифрових) носіях; доступні для сприйняття за допомогою певних технічних пристроїв; які використовуються для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Таким чином, не претендуючи на унікальність запропонованої дефініції та спираючись на наведені та інші наукові дослідження, електронні докази у кримінальному провадженні можна визначити як фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, які існують у електронній (цифровій) формі, зафіксовані на електронних (цифрових) носіях та використовуються для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Запропоноване визначення акцентує увагу на кримінальних процесуальних аспектах використання електронних доказів та не містить значної технічної термінологічної складової, що, вочевидь, є предметом дослідження інших галузей знань.

Також важливо звернути увагу на те, що певна інформація (дані), яка існує у електронному (цифровому) середовищі набуває процесуального значення електронного доказу після її залучення до кримінального провадження у передбаченому КПК України порядку [див.: 4, с. 231], що відрізняє їх від суміжних категорій.

Ознаки (критерії) цифрових доказів.

Для дослідження сутності певної категорії необхідно з'ясувати характерні ознаки цього явища. При цьому слід звернути увагу на те, що електронним доказам властиві основні ознаки, характерні й для інших джерел доказів. Проте для цього виду доказів притаманними є й специфічні ознаки, які й вирізняють їх з-поміж інших джерел доказів.

Дослідження наукових джерел дозволило з'ясувати основні підходи до визначення характерних ознак електронних доказів та суміжних категорій. Так, О.П. Метелев до критеріїв цифрових доказів відносить те, що вони існують у нематеріальному вигляді; зберігаються на відповідному носії, в оперативній пам'яті ЕОМ або каналі зв'язку; для їх сприйняття та дослідження необхідні програмно-технічні засоби, тобто «посередники» між програмним кодом (цифровим сигналом) і людиною; вони мають здатність до копіювання/переміщення на інший носій без втрати своїх характеристик; мають особливий статус оригіналу і можуть існувати у такому статусі у декількох місцях [5, с. 83].

Д.О. Алєксєєва-Процюк та О.М. Брисковська виділяють такі загальні ознаки електронних доказів: 1) існують у нематеріальному вигляді; 2) можуть бути створені як людиною, так і бути результатом функціонування інформаційної системи; 3) не можуть існувати поза межами технічного носія або каналу зв'язку; 4) не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм; 5) вільно переміщуються в електронній мережі без технічного носія; 6) їх не можна безпосередньо сприймати та досліджувати, тільки за допомогою технічних засобів і програмного забезпечення; 7) потребують специфічного

порядку збирання, перевірки й оцінки; 8) мають здатність до дубляжу, тобто копіювання або переміщення на інший носій без втрати своїх характеристик; можливість дистанційного внесення змін до них та їх знищення [1, с. 252].

І.О. Крицька наводить такі характерні властивості цифрових джерел доказової інформації, які обґрунтовують можливість їх виокремлення як самостійного процесуального джерела доказів: а) неречовий характер, який пов'язаний із відсутністю твердого зв'язку з матеріальним носієм; б) неможливість безпосереднього сприйняття й подальшого дослідження цифрової інформації, тобто вона повинна бути інтерпретована й перекодована за допомогою спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; в) можливість дистанційного внесення змін до неї та її знищення; г) специфічний порядок збирання, перевірки та оцінки цифрових джерел доказової інформації [15, с. 67].

О.Г. Козицька доходить висновку, що за своєю суттю електронний доказ є, насамперед, цифровим об'єктом, який: був засобом вчинення кримінального правопорушення; зберіг електронно-цифрові сліди кримінального правопорушення; був предметом вчинення кримінального правопорушення; був об'єктом кримінально протиправних дій; містить інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [9, с. 420].

А.В. Скрипник пропонує авторську концепцію, яка передбачає, що характерні риси цифрової інформації в кримінальному провадженні доцільно класифікувати в такий спосіб: 1) ознаки, які випливають із сутності цифрової інформації, що пов'язані: а) із самою інформацією (електронне (цифрове) середовище існування; позбавленість суб'єктності; закодованість; можливість існування в декількох формах; мобільність; мінливість; тиражованість); б) з її носієм (опосередкованість через машинний (фізичний) носій; відсутність жорсткої позиційної прив'язки до носія; мультиплікативність; можливість багаторазового запису); 2) ознаки

цифрової інформації, які проявляються в доказуванні (ознаки цифрового доказу) (комплексність доказу; джерелом доказу є апаратні і програмні засоби; підвищені технічні вимоги до обладнання, використовуваного для дослідження; спеціальні вимоги до компетентності та рівня знань учасників; специфічні критерії допустимості; особливості визначення належності; додаткові критерії достовірності; спеціальні підстави оцінки) [6, с. 227-228].

В.М. Фігурський підкреслює, що доказам в електронній формі властиві унікальні ознаки, що відрізняють їх від інших джерел доказів та зумовлені їх природою: 1) їх творцем є як людина, так і комп'ютерна система; 2) мають нематеріальний вираз, що дає їм можливість зберігатися на відповідному носії чи кількох носіях одночасно, проте без нероздільному зв'язку з ними або перебувати у цифровому середовищі; 3) підлягають сприйняттю лише завдяки використанню спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; 4) можуть зберігатися без змін упродовж тривалого часу, бути скопійовані чи переслані, не зазнаючи коригування їх змісту, та не мають обмежень у кількості разів використання; 5) піддатливі до маніпуляцій та знищення; 6) копії деяких доказів в електронній формі (документів) за наявності обов'язкових реквізитів (зокрема, електронного підпису) прирівнюються до оригіналу та можуть використовуватися у кількох справах одночасно [11, с. 100].

Як уже зазначалося, цікавим для нашого дослідження є звернення до криміналістичної характеристики досліджуваної та суміжних категорій. Так, електронні (цифрові) сліди, як комп'ютерні дані, мають певні криміналістично значущі властивості, що є суттєвими для їх розуміння та використання під час розслідування кримінальних правопорушень: 1) несуть інформацію про стан та результати роботи певної комп'ютерної системи; 2) завжди потребують інтерпретації (перетворення у прийнятну для людини форму); 3) в більшості випадків супроводжуються метаданими; 4) відповідають загальним ознакам документа; 5) містять інформацію,

структуровану й закодовану відповідно до певного формату; 6) інформація може бути повністю відтворена шляхом відображення (копіювання) відповідних комп'ютерних даних; 7) не мають жорсткої прив'язки до носія комп'ютерних даних [4, с. 230-232]. У подальшому такі сліди можуть набути процесуального значення електронних доказів після їх залучення до кримінального провадження у передбаченому КПК України порядку.

Місце електронних доказів у системі процесуальних джерел доказів.

Для всебічного дослідження електронних доказів необхідно з'ясувати їх місце в системі процесуальних джерел доказів. Так, КПК України передбачає чотири джерела доказів - показання, речові докази, документи, висновки експертів (ч. 2 ст. 84). Як можна побачити, окремого джерела для електронних доказів чинна редакція КПК України не передбачає, що може свідчити про необхідність його пошуку серед наявних джерел або констатації відсутності належного правового регулювання цього питання.

Слід зазначити, що на даний час електронні докази законодавцем фактично віднесені до документів як джерел доказів (ст. 99 КПК України), що дозволяє окремим дослідникам, погоджуючись із законодавчими приписами також відносити електронні докази до документів [16, с. 352-353].

Судова практика, орієнтуючись на чинну редакцію законодавства також звертає увагу на те, що електронні докази належать до категорії документів, а матеріальні носії, на яких вони розміщені, визнаються речовими доказами [17].

Разом із цим, більшість науковців схиляється до думки про те, що електронні докази можуть розглядатися як новий окремий різновид доказів з огляду на механізм їх формування [18, с. 242], у зв'язку із чим пропонується доповнити наявні в КПК України джерела доказів новою категорією «цифровий доказ» [18, с. 242; 5, с. 83; 2, с. 50; 11, с. 100; 1, с. 252].

На обґрунтування зазначеної позиції А.В. Скрипник звертає увагу на те, що цифрова доказова інформація має отримуватися з окремо закріпленого процесуального джерела – носія цифрового доказу, яким буде відповідний файл. Отже, утворюється цифрова тріада: носій цифрових даних (машинний носій) – джерело цифрового доказу (носій цифрової інформації - файл) – цифровий доказ (інформація) [6, с. 110-112].

Ми також підтримуємо позицію авторів, які пропонують виділення електронних доказів в окреме процесуальне джерело з огляду на наведені аргументи.

Водночас слід зазначити, що у науковій літературі висловлювалися й інші погляди. Так, І.О. Крицька вважає, що з урахуванням чинного законодавства все ж таки доцільно визнавати цифрові джерела доказової інформації саме речовими доказами [15, с. 67].

У свою чергу А.В. Столітній та І.Г. Каланча наголошують, що наявні у кримінальному процесі України джерела доказів та формат їх процесуального оформлення, рівень розвитку інформаційних технологій об'єктивно не дозволяють заявляти про виокремлення електронних доказів як окремого джерела, разом з тим, можна стверджувати про їх електронну фіксацію. Отже, зазначають науковці, застосовуваний в сучасній правовій науці та практиці термін «електронні докази» повинен мати виключно теоретичне оформлення, а штучно створений інститут «електронних доказів» - не підміняти електронну форму їх фіксації [3, с. 188].

О.І. Гарасимів, С.І. Марко та О.В. Ряшко вважають, що джерела доказів та специфіка процедури їх отримання, закріплення, використання та оцінки, наявні у кримінальному процесі України не дають можливості розглядати цифрові докази як окреме джерело фактичних даних, а лише вказують на їх електронну фіксацію [19, с. 160].

Можна висловити припущення, що відсутність єдності у поглядах науковців та у судовій практиці з приводу місця електронних доказів у

системі процесуальних джерел доказів у свою чергу також обумовлена переважним чином відсутністю належного нормативного регулювання використання електронних доказів у кримінальному провадженні.

Види електронних доказів.

Актуальним у межах дослідження видається також спроба класифікації електронних доказів. Одразу варто відзначити, що, природньо, електронним доказам притаманні ті ж самі класифікаційні підстави, що й іншим джерелам доказів. Разом із цим, можна виокремити специфічні підстави, притаманні лише електронним доказам.

Проте, перш, ніж перейти до класифікації електронних доказів, необхідно дослідити їх види, з'ясування яких дозволить, у свою чергу, сформулювати класифікаційні підстави.

Певний орієнтир щодо видів електронних доказів надає О.Г. Козицька, яка зазначає, що вони можуть зберігатися в електронних приладах, які мають цифрову пам'ять, на зовнішніх носіях інформації, в мережевих пристроях та хмарних сховищах [9, с. 420].

Більш конкретний їх перелік наводить Н. Марчук, яка звертає увагу на те, що до електронних доказів належать: файли, які містять текстові документи, графічні зображення, зафіксовані на носії інформації; файли, які містять фото- та відеозображення, аудіозаписи, записані безпосередньо на мобільний телефон, призначений для роботи в мережах стільникового зв'язку; файли, які є додатками до протоколів слідчих дій і містять відомості про хід їх проведення, записані на знімні носії інформації; вебсайти в мережі «Інтернет»; дані систем обміну миттєвими повідомленнями (месенджери), зокрема мобільні додатки, вебсервіси, системи, інтегровані в соціальні мережі (скайп, вайбер, телеграм, фейсбук, обмін повідомленнями); відеозаписи з камер спостереження; скріншот (відображення електронного документа незалежно від електронної чи паперової форми) [17].

Для нашого дослідження плідним видається також звернення до джерел з інших галузей законодавства. Так, стаття 100 ЦПК України визначає, що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

Тож, наведені посилання надають орієнтовний перелік видів електронних доказів у судочинстві. При цьому, як слушно зазначає В.М. Фігурський, нормативно закріпити вичерпний перелік джерел отримання доказів в електронній формі навряд чи можливо з огляду на швидкий розвиток, зміну і удосконалення комп'ютерних технологій [11, с. 101].

Класифікація електронних доказів.

З'ясувавши приблизний перелік видів електронних доказів, необхідно виокремити певні класифікаційні підстави, що надасть можливість дослідити аналізоване питання з різних сторін.

Так, у юридичній науці мали місце спроби класифікації електронних доказів. Зокрема, Д.О. Алєксєєва-Процюк та О.М. Брисковська наводять таку орієнтовну класифікацію доказів, які можуть належати до електронних відповідно до КПК України: 1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження; 2) електронні носії інформації, які містять інформацію, яку можна використати як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадженні; 3) носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано

процесуальні дії, якщо вони складені в порядку, передбаченому КПК України; 4) електронні документи [1, с. 249].

А.В. Ратнова надає класифікацію електронних документів як одного з видів електронних доказів у кримінальному провадженні: 1) за стадіями виготовлення електронні документи поділяються на оригінали, дублікати, копії та витяги; 2) залежно від комбінації метаданих електронні документи можуть бути поділені на однорангові, дворангові, трирангові, чотирирангові, п'ятирангові; 3) за доступом до інформації, метадані електронних документів можна поділити на відкриті та приховані; 4) за ступенем захисту електронні документи можна поділити на відкриті та закриті; 5) за джерелом походження виділяються файли, які створюються користувачем та комп'ютерною системою (тобто самим електронним середовищем); 6) за місцем розташування електронних документів: комп'ютер, смартфон, планшет, відеокамера, «розумна» побутова техніка, інтернет-сервер та інші; 7) за формою електронні документи можна поділити на відеозаписи, аудіозаписи, електронні повідомлення, веб-сайти та інформацію у електронній формі [20, с. 43-45].

Цікавою для нашого дослідження є класифікація електронних (цифрових) слідів, запропонована А.В. Коваленком: 1) за критеріями, що характеризують слідоутворюючий об'єкт: на утворені внаслідок отримання ввідних даних і команд від користувача та утворені внаслідок виконання електронно-обчислювальною технікою заздалегідь закладених алгоритмів; 2) за критеріями, що характеризують, власне, комп'ютерні дані як слід: а) за форматуванням даних – на форматовані та неформатовані; б) за змістом даних – на основні та метадані; в) за способом сприйняття інформації – дані, що несуть інформацію в аудіовізуальній формі та дані без аудіовізульної форми; г) за автентичністю – на незмінні (оригінальні) й такі, що зазнали впливу (зміни) з метою приховування ознак кримінального правопорушення; ґ) за можливістю доступу – на незахищені та захищені; 3)

за критеріями, що характеризують носій даних (слідосприймаючий об'єкт): а) за місцем розташування носія комп'ютерних даних – електронні (цифрові) сліди, що містяться на локальних носіях та сліди, що містяться на віддалених носіях; б) за призначенням та типом встановлення носія – такі, що містяться на внутрішніх та зовнішніх носіях; в) за енергозалежністю запам'ятовувального пристрою носія даних – електронні (цифрові) сліди, що містяться на енергозалежних та на енергонезалежних носіях [21, с. 206-211].

Дослідження наведених та інших класифікаційних підстав, окремих видів електронних доказів та законодавчих приписів дозволяє запропонувати їх класифікацію за окремими критеріями. При цьому, нагадаємо, що загальновідома класифікація доказів є також певним чином застосовною до електронних доказів (зокрема, залежно від суб'єктів кримінального провадження, до доказової основи правової позиції яких вони належать; залежно від належності до обставин предмета доказування; залежно від належності до предмета обвинувачення).

Тож, електронні докази можна класифікувати за їх сутнісними ознаками: 1) за статусом електронні докази можна поділити на оригінали, дублікати та копії; 2) за ступенем захисту електронні докази можна поділити на об'єкти із загальним доступом та об'єкти, доступ до яких обмежується; 3) за місцем розташування електронні докази можна поділити на ті, що розташовані на комп'ютері, смартфоні, планшеті, у інтернет-просторі тощо; 4) за формою електронні докази можна поділити на файли, що містять відеозапис, аудіозапис, фото, текст, графічні зображення, інформацію в іншому вигляді тощо; 5) за процедурою створення електронні докази можна поділити на ті, що створені людиною, а також ті, що утворені внаслідок виконання технічним приладом закладених алгоритмів; 6) за наявністю змін у електронних доказах можна виділити ті, які існують у первинному вигляді

та ті, до яких вносилися зміни; 7) за змістом даних у електронних доказах можна виділити основні та метадані.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що запропоноване визначення та ознаки електронних доказів, а також їх класифікація є лише спробою осмислення зазначених категорій, їх сутності та підстав для їх поділу, видів. Вочевидь, подальший розвиток інформаційних технологій та удосконалення технічних засобів зберігання і передання інформації, а також можливі зміни законодавства зумовлять пошук нових підходів до визначення поняття, видів та класифікації електронних доказів у кримінальному провадженні.

В подальших наукових дослідженнях пропонується проаналізувати властивості електронних доказів у кримінальному провадженні, визначити як загальні властивості електронних доказів, притаманні також іншим джерелам доказів, так і особливості вимог, що пред'являються саме до електронних доказів, зумовлені особливостями середовища існування цифрової інформації.

Література

1. Алєксєєва-Процюк Д.О., Брисковська О.М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 247-253.

2. Глинська Н.В., Клепка Д.І. Основні аспекти стратегії унормування інституту цифрових доказів в кримінальному процесуальному законодавстві. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2023. Вип. 46. С. 48-66.

3. Столітній А.В., Каланча І.Г. Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 179-190.

4. Коваленко А.В. Поняття та сутність електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип. 4 (100). С. 226-236.

5. Метелев О.П. Гносеологічна і правова природа цифрових доказів у кримінальному процесі. *Правова позиція*. 2018. № 1 (20). С. 75-86.

6. Скрипник А.В. Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні : монографія; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2022. 408 с.

7. Звіт щодо України, підготовлений Офісом Програми з кіберзлочинності на основі експертної підтримки незалежних експертів Ради Європи пана Маркко Куннапу і пана Марка Юріча про чинне законодавство і проекти законів, що доповнюють різні питання, пов'язані з кіберзлочинністю та електронними доказами, та вносять зміни до них від 3 листопада 2016 року № 2016/DGI/JP/3608. URL: https://rm.coe.int/16806f3743 (дата звернення 06.10.2024).

8. Сіренко О.В. Електронні докази у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 208-213.

9. Козицька О.Г. Щодо поняття електронних доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 418-421.

10. Авдєєва Г. Цифрові докази у кримінальному провадженні. *OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA : conferința științifică internațională*, ediția a II-a. Chișinău, 24 martie 2023. С. 370-374.

11. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 97-105.

12. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях (Прийняті Комітетом Міністрів 30 січня 2019 на 1335-му засіданні

заступників Міністрів). URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi (дата звернення 06.10.2024).

13. Кіберзлочинність та електронні докази = Cybercrime and digital evidence : навч. посібник / [Б. М. Головкін, О. І. Денькович, В. В. Луцик, Д. М. Цехан] ; за ред. канд. юрид. наук, доц. Ольги Денькович, д-р права, проф. Габріеле Шмельцер. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с. (Удосконалення магістер. програми з кримін. юстиції = Modernising Master's Training on Criminal Justice. CRIMHUM).

14. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В.Ю. Шепітько (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 952 с.

15. Крицька І.О. Речові докази у кримінальному провадженні : монографія ; за наук. ред. А.Р. Туманянц. Харків : Право, 2018. 280 с.

16. Сучасні тенденції розвитку кримінальної юстиції в Україні : колективна монографія / І. Серкевич, Н. Устрицька, В. Навроцька та ін. За ред. : І. Гловюк, Н. Лащук. Львів : ПП «Видавництво «БОНА», 2021. 388 с.

17. Кіберзлочинність та електронні докази: суддя ВС розповіла про оцінку електронних доказів у кримінальному провадженні. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1594957/ (дата звернення 06.10.2024).

18. Коваленко А.В. Електронні докази в кримінальному провадженні: сучасний стан та перспективи використання. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 237-245.

19. Гарасимів О.І., Марко С.І., Ряшко О.В. Цифрові докази: деякі проблемні питання щодо їх поняття та використання у кримінальному

судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 75. Ч. 2. С. 158-163.

20. Ратнова А.В. Класифікація електронних документів, як джерел доказів у кримінальному провадженні. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 84. С. 42-47.

21. Коваленко А.В. Класифікація електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 202-214.

References

1. Alieksieieva-Protsiuk D.O., Bryskovska O.M. Elektronni dokazy v kryminalnomu sudochynstvi: poniattia, oznaky ta problemni aspekty zastosuvannia. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. 2018. Vyp. 2. S. 247-253 [in Ukrainian].

2. Hlynska N.V., Klepka D.I. Osnovni aspekty stratehii unormuvannia instytutu tsyfrovykh dokaziv v kryminalnomu protsesualnomu zakonodavstvi. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*. 2023. Vyp. 46. S. 48-66 [in Ukrainian].

3. Stolitnii A.V., Kalancha I.H. Formuvannia instytutu elektronnykh dokaziv u kryminalnomu protsesi Ukrainy. *Problemy zakonnosti*. 2019. Vyp. 146. S. 179-190 [in Ukrainian].

4. Kovalenko A.V. Poniattia ta sutnist elektronnykh (tsyfrovykh) slidiv kryminalnoho pravoporushennia. *Visnyk LDUVS im. E.O. Didorenka*. 2022. Vyp. 4 (100). S. 226-236 [in Ukrainian].

5. Metelev O.P. Hnoseolohichna i pravova pryroda tsyfrovykh dokaziv u kryminalnomu protsesi. *Pravova pozytsiia*. 2018. № 1 (20). S. 75-86 [in Ukrainian].

6. Skrypnyk A.V. Vykorystannia tsyfrovoi informatsii v kryminalnomu protsesualnomu dokazuvanni: monohrafiia; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2022. 408 s. [in Ukrainian].

7. Zvit shchodo Ukrainy, pidhotovlenyi Ofisom Prohramy z kiberzlochynnosti na osnovi ekspertnoi pidtrymky nezalezhnykh ekspertiv Rady Yevropy pana Markko Kunnapu i pana Marka Yuricha pro chynne zakonodavstvo i proekty zakoniv, shcho dopovniuiut rizni pytannia, poviazani z kiberzlochynnistiu ta elektronnymy dokazamy, ta vnosiat zminy do nykh vid 3 lystopada 2016 roku № 2016/DGI/JP/3608. URL: https://rm.coe.int/16806f3743 [in Ukrainian].

8. Sirenko O.V. Elektronni dokazy u kryminalnomu provadzhenni. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka)*. 2019. Vyp. 14. S. 208-213 [in Ukrainian].

9. Kozytska O.H. Shchodo poniattia elektronnykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2020. № 8. S. 418-421 [in Ukrainian].

10. Avdieieva H. Tsyfrovi dokazy u kryminalnomu provadzhenni. *OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA: conferința științifică internațională*, ediția a II-a. Chișinău, 24 martie 2023. S. 370-374 [in Ukrainian].

11. Fihurskyi V.M. Dokazy v elektronnii formi u kryminalnomu provadzhenni. *Halytski studii. Yurydychni nauky*. № 4. 2023. S. 97-105 [in Ukrainian].

12. Kerivni pryntsypy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo elektronnykh dokaziv u tsyvilnykh ta administratyvnykh provadzhenniakh (Pryiniati Komitetom Ministriv 30 sichnia 2019 na 1335-mu zasidanni zastupnykiv Ministriv). URL: https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi [in Ukrainian].

13. Kiberzlochynnist ta elektronni dokazy = Cybercrime and digital evidence: navch. posibnyk / [B. M. Holovkin, O. I. Denkovych, V. V. Lutsyk, D. M. Tsekhan]; za red. kand. yuryd. nauk, dots. Olhy Denkovych, d-r prava, prof. Habriele Shmeltser. Elektron. vyd. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2022. 298 s.

(Udoskonalennia mahister. prohramy z krymin. yustytsiï = Modernising Masters Training on Criminal Justice. CRIMHUM) [in Ukrainian].

14. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2016. T. 20: Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia / redkol. V.Iu. Shepitko (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2018. 952 s. [in Ukrainian].

15. Krytska I.O. Rechovi dokazy u kryminalnomu provadzhenni: monohrafiia; za nauk. red. A.R. Tumaniants. Kharkiv: Pravo, 2018. 280 s [in Ukrainian].

16. Suchasni tendentsii rozvytku kryminalnoi yustytsii v Ukraini: kolektyvna monohrafiia / I. Serkevych, N. Ustrytska, V. Navrotska ta in.: za red.: I. Hloviuk, N. Lashchuk. Lviv: PP «Vydavnytstvo «BONA», 2021. 388 s [in Ukrainian].

17. Kiberzlochynnist ta elektronni dokazy: suddia VS rozpovila pro otsinku elektronnykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1594957/ [in Ukrainian].

18. Kovalenko A.V. Elektronni dokazy v kryminalnomu provadzhenni: suchasnyi stan ta perspektyvy vykorystannia. *Visnyk LDUVS im. E.O. Didorenka*. 2018. Vyp. 4. S. 237-245 [in Ukrainian].

19. Harasymiv O.I., Marko S.I., Riashko O.V. Tsyfrovi dokazy: deiaki problemni pytannia shchodo yikh poniattia ta vykorystannia u kryminalnomu sudochynstvi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia PRAVO*. 2023. Vyp. 75. Ch. 2. S. 158-163 [in Ukrainian].

20. Ratnova A.V. Klasyfikatsiia elektronnykh dokumentiv, yak dzherel dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava.* 2021. № 84. S. 42-47 [in Ukrainian].

21. Kovalenko A.V. Klasyfikatsiia elektronnykh (tsyfrovykh) slidiv kryminalnoho pravoporushennia. *Problemy zakonnosti*. 2023. Vyp. 161. S. 202-214 [in Ukrainian].